

Sevinc OASIMOVA

AMEA Folklor İnstitutu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

sevinccqasimova@gmail.com

ORCID: 0009-0004-4770-8791

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2026.1.80>

**“DƏDƏ QORQUD” DASTANI OĞUZ FƏLSƏFƏSİNİN
MÖHTƏŞƏM ABİDƏSİ KİMİ**

Xülasə

“Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz babalarımızın yaratdığı bir dastan kimi, sadəcə, maraqlı hekayətlərdən ibarət deyildir. Həmin hekayətlərin hər biri bir “oğuznamə” kimi bizə dünya tarixinin ən nəhəng səhifələrini yazmış, dünyanın siyasi xəritəsini bugünkü simasına qədər müəyyənləşdirmiş Oğuz xalqının etnik-mənəvi kimliyindən bəhs edir. Bu cəhətdən, “Dədə Qorqud kitabı”, sadəcə, bir qəhrəmanlıq dastanı olmayıb, türk milli kimliyinin ən möhtəşəm etnik-fəlsəfi abidələrindən biridir. Lakin tədqiqat göstərir ki, Dədə Qorqud” dastanına, təbii ki, Dədə Qorqud (Qorqud ata) adlı qədim Oğuz filosofunun fikirlərindən ibarət sırf fəlsəfi abidə kimi yanaşmaq olmaz. Burada qəti təsnifat aparmaq mümkün deyildir. Bu da abidənin yarandığı dövrün sənət poetikası ilə bağlıdır. “Dədə Qorqud” – bir dastandır və dastan da şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrıdır. Ancaq qədim dövrlərə qayıtdıqca dastanın məhz bədii sənət hadisəsi olması arxa plana keçir: başqa meyarlar, ölçülər, dəyərlər, prinsiplər ortaya çıxır. Bu cəhətdən, bu gün bizim bədii abidə hesab etdiyimiz “Dədə Qorqud” boyları qədim Oğuz cəmiyyətində başqa funksiyalar yerinə yetirmişdir. “Dədə Qorqud” – oğuzların, müasir dillə desək, konstitusiyası idi. “Oğuz kağan” dastanından fərqli olaraq, “Dədə Qorqud” dastanında bədiiləşdirmə çox güclüdür. Ancaq həmin bədiiləşdirmə dastanın fəlsəfi siqlətini inkar etmir, əksinə, Oğuz fəlsəfəsi – təbiət, cəmiyyət, zaman, dünya, yaradılış haqqında olan düşüncələr bədii dillə daha dərinlən dinləyicilərə təşviq və təlqin olunur. Bu cəhətdən, bədii abidə olan “Dədə Qorqud” dastanını oğuzların həm də bədii dillə təcəssüm olunmuş fəlsəfi abidəsi hesab etmək olar.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, epos, dastan, Oğuznamə, mifik-bədii fəlsəfə, Qorqud ata, Oğuz filosofu

Sevinc GASIMOVA

**THE EPIC OF “DADA GORGUD” AS A MAGNIFICENT
MONUMENT OF OGHUZ PHILOSOPHY**

Abstract

“Kitabi-Dada Gorgud,” as an epic created by our Oghuz ancestors, does not consist merely of interesting stories. Each of those stories, as an “Oghuzname,” speaks of the ethno-spiritual identity of the Oghuz people who wrote the greatest

pages of world history and determined the political map of the world up to its present form. In this respect, “The Book of Dada Gorgud” is not simply a heroic epic, but one of the most magnificent ethno-philosophical monuments of Turkish national identity. However, research shows that the epic of “Dada Gorgud,” of course, cannot be approached purely as a philosophical monument consisting of the ideas of the ancient Oghuz philosopher named Dada Gorgud (Gorgud Ata). It is not possible to make a strict classification here. This is connected with the artistic poetics of the period in which the monument was created. “Dada Gorgud” is an epic, and an epic is a genre of oral folk literature. However, the further we go back into ancient times, the more the epic’s nature as a purely artistic phenomenon recedes into the background: other criteria, measures, values, and principles come to the fore. From this point of view, the “Dada Gorgud” tales, which we today consider a literary monument, fulfilled other functions in ancient Oghuz society. “Dada Gorgud” was, in modern terms, the constitution of the Oghuz. Unlike the epic “Oghuz Kagan,” artistic embellishment is very strong in the epic of “Dada Gorgud.” However, this embellishment does not negate the philosophical weight of the epic; on the contrary, Oghuz philosophy—thoughts about nature, society, time, the world, and creation—is more deeply encouraged and instilled in listeners through artistic language. In this respect, the epic of “Dada Gorgud,” which is a literary monument, can also be considered a philosophical monument of the Oghuz embodied in artistic language.

Keywords: “Kitabi-Dada Gorgud”, epic, dastan, Oghuzname, mythic-artistic philosophy, Gorgud Ata, Oghuz philosopher

Севиндж КАСЫМОВА

**ЭПОС «ДЕДЕ КОРКУД» КАК ВЕЛИЧЕСТВЕННЫЙ
ПАМЯТНИК ОГУЗСКОЙ ФИЛОСОФИИ**

Резюме

«Китаби-Деде Коркуд», как эпос, созданный нашими огузскими предками, не состоит лишь из увлекательных повествований. Каждое из этих повествований, подобно отдельному «огузнаме», рассказывает об этно-духовной идентичности огузского народа, который вписал в мировую историю ее самые грандиозные страницы и определил политическую карту мира вплоть до ее современного облика. С этой точки зрения «Книга Деде Коркуда» является не просто героическим эпосом, а одним из самых величественных этнико-философских памятников тюркской национальной идентичности. Однако исследования показывают, что к эпосу «Деде Коркуд», разумеется, нельзя относиться как к сугубо философскому памятнику, состоящему исключительно из идей древнего огузского философа по имени Деде Коркуд (Коркуд-ата). Провести здесь однозначную классификацию невозможно. Это связано с поэтикой искусства той эпохи, в которую был создан данный памятник. «Деде Коркуд» — это эпос, а эпос является жанром уст-

ного народного творчества. Однако по мере обращения к древним временам тот факт, что эпос является прежде всего художественным явлением, отходит на второй план: на первый план выходят иные критерии, меры, ценности и принципы. В этом смысле сказания «Деде Коркуда», которые сегодня мы считаем художественным памятником, в древнем огузском обществе выполняли иные функции. «Деде Коркуд» — это была, выражаясь современным языком, конституция огузов. В отличие от эпоса «Огуз-каган», в эпосе «Деде Коркуд» художественная образность выражена чрезвычайно сильно. Однако эта художественность не отрицает философской значимости эпоса, напротив, огузская философия — размышления о природе, обществе, времени, мире, сотворении — посредством художественного языка еще глубже внушается и передается слушателям. С этой точки зрения эпос «Деде Коркуд», являясь художественным памятником, можно считать также философским памятником огузов, воплощенным в художественной форме.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Коркуд», эпос, дастан, Огузнаме, мифо-художественная философия, Коркуд-ата, огузский философ

“Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz babalarımızın yaratdığı bir daстан kimi, sadəcə, maraqlı hekayətlərdən ibarət deyildir. Həmin hekayətlərin hər biri bir “oğuznamə” kimi bizə dünya tarixinin ən nəhəng səhifələrini yazmış, dünyanın siyasi xəritəsini bugünkü simasına qədər müəyyənləşdirmiş Oğuz xalqının etnik-mənəvi kimliyindən bəhs edir. Bu cəhətdən, “Dədə Qorqud kitabı”, sadəcə, bir qəhrəmanlıq daстанı olmayıb, türk milli kimliyinin ən möhtəşəm abidələrindən biridir. Təsadüfi deyildir ki, Ulu Öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyev onu “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlandırmışdır. O yazır: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Daстанın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir” (6, s. 8).

Ulu kitabımızın “ümummilli sərvət” və “ana kitabı” olduğunu xüsusi vurğulayan Ulu Öndər onu tarixi, mədəni və milli kimliyimizin tükənməz xəzinəsi kimi səciyyələndirmişdir. Yəni Azərbaycan xalqı durduqca həmişə “Dədə Qorqud kitabı”na üz tutacaq, onun həyat fəlsəfəsindən istifadə edəcəkdir. Bu, onunla bağlıdır ki, daстан özündə təkcə əsrlərin deyil, minillərin sınağından çıxmış həyat həqiqətlərini – fəlsəfi hikmətləri yaşadır.

H.Əliyev belə hesab edirdi ki, “Dədə Qorqud” daстанı müasir Azərbaycanlı kimliyinin etibarlı, minillərin sınağından çıxmış dəyərlər əsasında formalaşması baxımından əvəzsiz rola malikdir: ““Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Gözəllik və eybəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəvilik, məhəbbət

və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Gözəllik və hikmətin, gözəllik və qeyrətin, gözəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da “Kitabi-Dədə Qorqud”a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır” (6, s. 8).

Müdrək rəhbərin bu fikirləri, əslində, qorqudşünaslığa ünvanlanmış çağırışdır. Təsadüfi deyildir ki, Ulu Öndərin bu və bu tipli fikirləri “Dədə Qorqud” dastanının milli ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində etibarlı əsaslar rolunu oynamışdır. Yeganə İsmayılova H.Əliyevin fikirlərinə əsaslanaraq yazır: “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öz ədəbi başlanğıcı etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə birbaşa bağlıdır. Bu da öz növbəsində ““Kitabi-Dədə Qorqud” və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” problemini geniş kontekstdə götürməyə imkan verir. Epos XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda çap edilib məşhurlaşsa da, o, “etno poetik ruh” (yaxud “Qorqud” ədəbi ruhu), ədəbi düşüncənin arxetipik əsası kimi müasir ədəbi düşüncənin dərin qatlarında həmişə var olmuşdur. Yəni eposun müasir ədəbiyyata təsirini XX əsrin birinci yarısından başlamaq, əslində, onun bizim milli ədəbi düşüncəyə “kənardan gəldiyini” qəbul etmək və milli ədəbi düşüncə tariximizdə “Dədə Qorqud” ənənələrini inkar etmək deməkdir. Həqiqətdə isə bu epos qədim dövrlərdən (ilkin başlanğıcdan) günümüzdə qədər uzun və fasiləsiz bir yol qət etmişdir. Həmin yolun böyük bir mərhələsini qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. Bu dövr ədəbiyyatı “Kitabi-Dədə Qorqud”la müasir ədəbiyyatımız arasında bir körpü rolunu oynamışdır (18, s. 29).

Akademik Bəkir Nəbiyevin fikirləri də bu baxımdan səciyyəvidir. O, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini ümumiyyətlə əxlaqi və estetik məziyyətlərin xəzinəsi hesab etmişdir. Müəllif yazır: “Dədə Qorqudun böyük bədii istedadının, zəngin biliyinin və bir insan kimi mənəvi hünərinin məhsulu olan və artıq dünyada ən mükəmməl oğuznamə kimi etiraf və təqdir edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı “tarixçi üçün xalqımızın tarixi, ədəbiyyatşünas üçün onun epopeyası, etnoqraf üçün milli əlamətlər toplusu” (Ş.Cəmşidov), psixoloqlar üçün xarakterlər xəzinəsi, estetiklər üçün gözəllik qalereyasıdır. 1300 il öncə saçları ağarıb tarixə çevrilmiş bu xəzinə zaman keçdikcə, daha dərinə tədqiq edilib çeşidli nəşrlərdə xalqa çatdırıldıqca elmi-ədəbi mənə və əhəmiyyəti, estetik dəyəri daha da artır və zənginləşir” (23, s. 15).

Ulu abidəmizə böyük məhəbbətin ədəbi təəssüratı olan bu fikirdə təhlilə layiq mənalər vardır. Burada diqqəti ilk növbədə cəlb edən B.Nəbiyevin Dədə Qorqudu böyük bədii istedadı, zəngin biliklərə, mənəvi hünərə sahib olan tarixi şəxsiyyət kimi səciyyələndirməsidir. Yəni alim Dədə Qorquddan epik obraz kimi deyil, tarixi şəxsiyyət kimi bəhs etmişdir. Bununla bağlı isə mübahisələrin olduğunu bilirik. Bəzi alimlər Dədə Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab etdikləri halda, bəziləri də bədii obraz hesab edirlər. Bu xüsusda, elə hesab edirəm ki, akademik İsa Həbibbəylinin bir fikri xüsusilə səciyyəvidir.

İ.Həbibbəyli yazır: “Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələri xalq arasında şifahi şəkildə dolaşan Dədə Qorqud boyları və rəva-

yətləri əsasında yaradıcı şəkildə işlənərək Qorqud Ata tərəfindən “Kitab” şəklində yaradılmış və gələcək nəsillər üçün tövsiyə olunmuşdur. Biz burada “yaradılmışdır” sözünü “yazmışdır” mənasında ona görə işlətmirik ki, “Kitab”ın məhz Dədə Qorquda aid bir müəllifə məxsus olan əlyazmasının real mövcudluğu barədə bu vaxtadək heç bir məlumat yoxdur” (16, s. 46).

Seyfəddin Rzasoy belə hesab edir ki, İ.Həbibbəylinin bu fikrində şifahi “Dədə Qorqud” eposunun “Kitab”a çevrilməsinin mənzərəsi əks olunmuşdur: “Bu fikirdə üç əsas məqam diqqəti cəlb edir:

1. Yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyası şifahi “Dədə Qorqud” eposunun bazasında yaranmışdır. Bunun əsasında yazılı ədəbiyyatın şifahi ədəbiyyatdan diferensiasiya etməsi sxemi durur.

2. Qorqud Ata obrazı istər mifik-əfsanəvi, istərsə də real-tarixi planda “müəllif”dir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün poetik struktur elementləri ilə Qorqud Ata obrazına konsentrasiya olunur. Epos bütöv bir poetik orqanizm kimi onu təşkil edən hər bir makro və mikro elementləri səviyyəsində Qorqudu yalnız müəllif kimi təqdim edir.

3. Qorqud Ata bir müəllif olaraq “yaradıcı” arxetipini təcəssüm etdirir. Mifik düşüncə modelində nə varsa – hamısı: yer, göy, insan, maddi, mənəvi əşyalar və s. “Yaradıcı Ata” tərəfindən yaradılır. Bu cəhətdən, mifoloji-epik şüura görə, canlı orqanizm, magik sözdən yaranmış varlıq kimi təsəvvür olunan “Dədə Qorqud” dastanı da “ilk yaradıcı ata” arxetipini təcəssüm etdirən Qorqud Ata tərəfindən yaradılmışdır. Bu halda onun dastanı şifahi olaraq “düzüb-qoşması”, yaxud da “yazması” müəlliflik planında heç bir fərq etmir. Çünki mifoloji-epik şüurda hər yaradılanın “yaradıcı” müəllifi var” (27).

Müəllifin fikrindən göründüyü kimi, B.Nəbiyev də Dədə Qorqudu tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edərkən, elə hesab edirik ki, Qorqud Atanın “ilk yaradıcı ata” arxetipini təcəssüm etdirməsinə əsaslanmışdır.

Bəkir Nəbiyev və Yaşar Qarayev yazırlar: ““Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz xalqlarının şah əsəri, ata kitabıdır, Azərbaycan mentalitetinin, bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının hələlik əldə olan ilk ən böyük və ən mükəmməl bədii ifadəsidir. Bu dastan həm də xalqın həyatının epik lövhələrini, onun əxlaq və mənəviyyatını, davranış mədəniyyətini, estetik zövqünü, gözəllik anlayışını, humanizmini, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini, sevgidə dəyanət, ataya-anaya şəfqət və ehtiram duyğularını bədii vasitələrlə əks etdirən qanunlar məcəlləsi, zəngin biliklər ensiklopediyasıdır” (24, s. 16-17).

Müəlliflərin “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan mentalitetinin, bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının hələlik əldə olan ilk ən böyük və ən mükəmməl bədii ifadəsi hesab etmələri bu dastanın mifik-bədii fəlsəfəsini səciyyələndirmək baxımından əlamətdardır. Alimlərə görə, bu kitabda Azərbaycan xalqının tarixi mentaliteti öz əksini tapmışdır.

“Mentalitet” termini, sadə bir mənasına görə, milli xarakteri ifadə edən anlayışdır. Milli kimlik anlayışı ilə bağlı olan mentalitet anlayışında bir xalqın dün-

yaya, zamana, təbiətə, cəmiyyətə etnik-fəlsəfi baxışları da əks olunur. Bu barədəki fikirlərə diqqət yetirək.

E.Əliyev yazır: “Mentalitet – konkret mədəniyyət və psixologiyaya malik olan bir xalqın inteqral xarakteristikası olub, özündə bu kateqoriyaları saxlayır: fərdi, kütləvi, ictimai şüur, özünü dərk etmə və düşünmə, dünyagörüşü, milli ənənələr, mədəniyyətdə universallıq, ictimai rəy, ümumi intellekt, təfəkkür dominantlığı, siyasi şüur, siyasi mədəniyyət, kütləvi əhvali-ruhiyyə və s.” (5).

Q.Əliyevə görə, mentaliteti şüurun, təfəkkürün özünə məxsus tipidir və bu mənada həm də fəlsəfidir: “Mentalitet fərdi və kollektiv şüurun spesifik səviyyələrini xarakterizə edir. Bu mənada o, spesifik təfəkkür tipidir. Lakin insanın sosial davranışı heç də aramsız fəaliyyətdən ibarət deyildir. Bu və ya digər hadisəni qiymətləndirməyə cəhd göstərən fərdə onun əvvəlki sosial təcrübəsi, sağlam düşüncə, maraqlar, emosional xüsusiyyətləri təsir edir. Dünyanın qavranılması şüuraltı dərinliklərdə baş verir, formalaşır. Deməli, mentalitet təbii əlamətlərdən və sosial şərtlənmiş komponentlərdən yaranır və insanın həyat hadisələri haqqında təsəvvürlərini ehtiva edir. Ətraf aləmin dərk olunması vərdişləri, düşüncə sxemləri, obrazlar, komplekslər mentalitetdə özünün mədəni təcəssümünü tapır” (9).

O.Əliyevin yanaşmasında mental fəlsəfənin folklorla bağlılığı haqqında məqamlar da diqqəti cəlb edir. Müəllifə görə, “dünya xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mifologiyası və folkloru, dastanları və rəvayətlərinin mətn təhlili sayəsində əldə olunmuş ümumiləşdirmələr bunu deməyə əsas verir ki, mentalitet bir fenomen olaraq uzun sürən təkamül prosesinin məhsuludur, hər bir ənənəvi milli düşüncənin sabiq ədəbi, mənəvi-mədəni, siyasi-əxlaqi vərdişlərinin yığcam təzahürüdür” (9). Yəni buradan aydın olur ki, milli mentalitet həm də bir növ, milli kimliyin fəlsəfi əsaslarını təşkil edir.

Əlbəttə, milli mentalitetlə milli fəlsəfənin kökləri arasında olan münasibətlər o qədər də sadə modelə əsaslanmır. Həsən Quliyev göstərir ki, “mentalitet mədəniyyətin milli özünəməxsusluğunu (ona xas olan şüur tipini, həyat tərzini, ənənələri və s.) göstərən ümumişlək elmi kateqoriyadır. Mentalitet obyektiv hadisədir, lakin öz təbiətinin spesifikliyindən irəli gəlməklə çox sirlə və mübahisəlidir. Bu isə onun mahiyyətinin özünə uyğun şəkildə başa düşülməsini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Mentalitet bizim hamımız üçün yaxın zamanlara qədər əsrarəngiz fenomen olaraq qalırdı. Ancaq axırncı illərdə dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi kontekstində o, diqqət obyektinə çevrildi. Cəmiyyətdə həyat təzi və şüurda köklü dəyişikliklərlə müşayiət olunan yeni sahmanın mürəkkəb formalaşma prosesi başladı. Baş verən yeniliklər məcrasında “yoxluqdan” baş qaldırdı və ani olaraq xüsusi aktualıq kəsb etdi...” (28, s. 5).

Mentalitetlə milli fəlsəfi düşüncə arasındakı münasibətlər H.Quliyevin qeyd etdiyi mentalitetin “mədəniyyətin milli özünəməxsusluğunu (ona xas olan şüur tipini, həyat tərzini, ənənələri və s.) göstərən ümumişlək elmi kateqoriya” olmasında ifadə olunur. Milli şüur tipi, milli həyat təzi, milli ənənələr ümumən mentaliteti yaratdığı kimi, mental fəlsəfəni də yaradır. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə

Qorqud” bizim mental fəlsəfəmizin də qaynağıdır. Elə buna görə də, “Dədə Qorqud” abidəsi bir “Oğuznamə” kimi həm də milli fəlsəfi düşüncənin qaynağı hesab olunur.

Prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu və Fəxri Uğurlu yazırlar:

“Oğuznamə – türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənəviyyatını əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqdır.

Oğuznamə – oğuz eposudur.

Oğuznamə – oğuz tarixidir.

Oğuznamə – oğuz mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır” (26, s. 3).

Məlumdur ki, “Dədə Qorqud” dastanının mərkəzi obrazı elə Dədə Qorqudun özüdür. Bu cəhətdən, dastanda öz əksini tapmış Oğuz fəlsəfəsinin də obrazlaşmış təəcəssümü yenə Qorqud atadır. Bu cəhətdən, İqbal Ağazadənin fikirləri göstərir ki, bu fəlsəfə Oğuz qutsal dəyərləri ilə zəngin fəlsəfədir. Müəllif yazır: “Abidə Dədə Qorqud obrazı haqqında... cümlə (*İ.Ağazadə “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi təməm bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdi. Gəibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala anun könlünə ilham edərdi” (19, s. 31) cümləsini nəzərdə tutur – S.Qasımova*) ilə başlayır. Həmin cümlənin təhlili xalqımızın mentalitetinin mifoloji-epik xüsusiyyətlərinin üzərinə işıq saçır. Belə ki, təhlildən aşağıdakılar məlum olur:

1. Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin (s.) zamanına yaxın anadan olmuşdur. Bu, o deməkdir ki, oğuzlar üçün müqəddəs sima olan Dədə Qorqud onlar islamı qəbul etdikdən sonra da müqəddəs sayılmışdır. Oğuzlar onu sonuncu peyğəmbər (s.) qədər əziz tutmuşlar. Oğuzların bütün müqəddəs dəyərlərinin, o cümlədən etnik-mental dəyərlərinin Dədə Qorqudla bağlı olduğunu nəzərə alsaq, onun müqəddəsliyinin islam peyğəmbəri (s.) ilə əlaqələndirilməsi oğuzların öz etnik-mental dəyərlərinə islamı qəbul etdikdən sonra da sadıq qalmalarının ifadəsidir.

2. Dədə Qorqudun oğuzun bilicisi sayılması onun birbaşa oğuz etnik-mental dəyərlər sisteminin qoruyucusu, yaşadıcısı və ötürücüsü olması deməkdir. Demək, oğuz cəmiyyətində etnik-mədəni sistemi şərtləndirən bütün müqəddəs bilgilər Dədə Qorqudla bağlıdır. Bu halda o, həmin biliklərin daşıyıcısı kimi, oğuz etnik-mental dəyərlər sisteminin simvollaşmış obrazı kimi də çıxış edir.

3. Uca Allahın Dədə Qorqudun könlünə ilham verməsi, onun qeybdən, yəni ilahi aləmdən müxtəlif xəbərlər söyləməsi göstərir ki, o, etnik-mental dəyərlər sisteminin, sadəcə olaraq, qoruyucusu, yaşadıcısı və ötürücüsü yox, həm də sahibidir. Bu dəyərləri o, Tanrıdan informasiyalar şəklində alır və oğuzlara çatdırır. Demək, oğuzların ictimai davranışları üçün əsas olan mentalitet dəyərlərini Dədə Qorqud müəyyənləşdirir. Onun Tanrı ilə əlaqəsi var. O, Tanrının iradəsi ilə mentalitet dəyərlərinə müdaxilə edib, onları zamanı uyğun dəyişdirə də bilər” (4, 32-33).

Bu xüsusda yazıçı Anarın da fikri diqqəti cəlb edir: “Hər hansı xalq, ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malik-

dir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir. Belə kitab xalqın mənliliyini, mənşəyini və məskəni təsdiq edir, keçmişini və gələcəyini müəyyənləşdirir, özlüyünü bənzərsizliyini, fəlsəfi və əxlaqi baxışlarını, dünya-görüşünü və dünyaduyumunu, etik və estetik dəyərlərini göstərir, xasiyyətinin, məcazının, davranışının ən incə psixoloji çalarlarını açır, torpağın ətrini və rənglərini, dağlarının əzəmətini, meşələrinin, çaylarının, bulaqlarının sərinliyini, çöllərinin, düzlərinin genişliyini canlandırır... Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır” (3, s. 11).

Göründüyü kimi, Anar “Dədə Qorqud”u xalqımızın keçmişini və gələcəyini müəyyən edən kitab kimi səciyyələndirir. Bir kitabda xalqın keçmiş və gələcəyi öz əksini tapırsa, həmin kitab o xalqın fəlsəfəsidir. Bu cəhətdən, Yaşar Qarayevin məşhur fikrini yada salmamaq olmur.

Yaşar Qarayevə görə, “Dədə Qorqud” dastanı “bütün xalqların və dövrlərin kitabı”dır: “Min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətirdə, hər sözündə yaşadır. Üstəlik, növbəti, min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu “ana kitabın” bətnində və ruhunda qorunub saxlanılır. Müstəqillikdə minillik və əbədlilik üçün əsaslar, xalqlarla kulturlar, yer və göy, torpaq və millət, təbiət və ekologiya arasında davranış və rəftar kodeksi, qanun və ana yasa... hamısı, hamısı öz əksini bu kitabda tapır. Və müstəqillik dövründə də Qorqud yenidən mənəvi intibahın simvolu, milli heysiyyətin və özünüdərkən sənədi olur” (20, s. 4).

Əlbəttə, “Dədə Qorqud” dastanı Oğuz fəlsəfəsinin möhtəşəm abidəsi kimi səciyyələndirərkən biz bu abidənin ilk növbədə ədəbi abidə olduğunu unuturuq. “Kitabi-Dədə Qorqud” – bir dastan kimi başdan-başa bədii sənət abidəsidir. Oğuz türklərinin ədəbiyyatı öz başlanğıcını bu əsərdən götürür. Əmin Abid bu baxımdan “Dədə Qorqud” dastanını “şeyr tariximizin başlanğıcı olan vəznli nəsrin” əsası hesab edirdi (2, s. 471-472). Tofiq Hacıyevə görə, “Dədə Qorqud kitabı”nın süjet və quruluşunda, obrazlarının psixoloji təkamülündə, dilinin bədiiliyində həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın cizgiləri birləşir” (11, s. 5). Kamran Əliyev belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” müasir ədəbiyyatımızdan ötrü etnopoeetik mənbə rolunu oynamışdır (7, s. 172; 8, s. 19-20). Asif Hacıliyə görə isə: “Dədə Qorqud” kitabı poetik baxımdan sinkretik mətn təsiri bağışlayır – şifahi eposun, ilk yazıya alınma prosesinin və ehtimal ki, variantlaşmış kitab eposunun əsərdə üç məzmun qatı kimi təzahürü göz qabağındadır. “Dədə Qorqud kitabı”nda şaman, ozan, aşiq təfəkkürünün ortaqlığı aydın nəzərə çarpır: mifoloji şüur ifadə edən sakral söz, eposa xas həqiqi söz və dastana uyğun bədii söz vəhdət yaradır. Nəticə etibarilə, qüdsi, tarixi, estetik məzmun çulğası” (10, s. 61).

“Dədə Qorqud” dastanı o dərəcədə bədii abidədir ki, tədqiqatçılar onun nəsrini hətta müasir sərbəst şeyrə bənzətmişlər. Bu cəhətdən, Cəlal Abdullayev dastandakı şeyrlərin qorqudşünas alimlər tərəfindən “sərbəst vəzn”, “qafiyəsiz şeyr”, “söyləmə şeyr”, “pərakəndə şeyr”, “tirada”, “alliterasiya” və s. əsasında yaradılmış

şeyr hesab etdiüklərinə diqqət yönəltmiş (1, s. 93). Kamil Hüseynoğlu dastanı Azərbaycan şeyrinin qaynaqlarının tədqiqi baxımından mühüm abidə hesab etmiş (17, s. 20), Qara Namazov “Dədə Qorqud”un şeyrləri ilə çağdaş şeyr arasında irs-varis əlaqələrinin olduğunu vurğulamaqla bərabər, onları birbaşa eyniləşdirməyin doğru olmadığını yazmış (21, s. 22; 22, s. 23), K.V.Nərimanoğlu “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeyrin “mənsur şeyr”, “səcli nəsr”, “sərbəst şeyr”, “ritmik nəsr” kimi adlandırılmaları ilə razılaşmış (25, s. 314), Tofiq Hacıyev dastanı “ucdantutma şeyr” hesab etmişdir (14, s. 14). Alimə görə, “Dədə Qorqud”da “ümumiyyətlə, nəsr yoxdur ucdantutma şeyrdir” (12, s. 29) və bu şeyr “öz paralelizm, heca sayı, alliterasiya, qafiyə, söz sırası, təzad, poetik sintaksis xüsusiyyətləri baxımından qədim Orxon-Yenisey kitabələri ilə səsləşir” (13, s. 37-46). T.Hacıyevin qəti qənaətinə görə, “Kitab” şeyr şəklində yazılmışdır” (15, s. 3). Y.İsmayılovanın qənaətlərinə görə, “Dədə Qorqud” eposunun şeyr strukturu heca vəznı ilə sərbəst vəznin qovuşması vəcdə gətirmişdir. Müasir Azərbaycan şeyri öz poetik ruhu – bədii yaddaşı etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud” şeyrinə bağlıdır. “Dədə Qorqud” şeyri müasir Azərbaycan şeyrinin dünəni – tarixidir. Onlar vahid poetik düşüncənin ayrı-ayrı mərhələləridir. Bu cəhətdən müasir şeyrin bütün poetik texnologiyası öz kökləri etibarilə “Dədə Qorqud” şeyrinə bağlanır (18, s. 157-158).

Azərbaycan filologiyasının görkəmli mütəxəssislərinin söylədiyi bu fikirlər “Dədə Qorqud” dastanının birmənalı şəkildə bədii abidə olduğunu göstərir. Bu cəhətdən, ona, təbii ki, Dədə Qorqud (yaxud Qorqud ata) adlı qədim Oğuz filoso fununun fikrilərindən ibarət sırf fəlsəfi abidə kimi yanaşmaq olmaz. Yəni burada qəti təsnifat aparmaq mümkün deyildir. Bu da abidənin yarandığı dövrün sənət poetikası ilə bağlıdır. Biz bu gün “Dədə Qorqud” eposunu qədim Oğuz ədəbiyyatı hesab edərkən müasir düşüncəmizə əsaslanırıq. Yəni “Dədə Qorqud” – bir dastandır və dastan da şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrıdır. Ancaq qədim dövrlərə qayıtdıqca dastanın məhz bədii sənət hadisəsi olması arxa plana keçir: başqa meyarlar, ölçülər, dəyərlər, prinsiplər ortaya çıxır. Bu cəhətdən, bu gün bizim bədii abidə hesab etdiyimiz “Dədə Qorqud” boyları qədim Oğuz cəmiyyətində başqa funksiyalar yerinə yetirmişdir. “Dədə Qorqud” – oğuzların, müasir dillə desək, konstitusiyası idi. “Oğuz kağan” haqqındakı oğuznaməni yada salaq. Bu dastan bütün məzmunu ilə Oğuz dövlətinin quruluşunu əks etdirir. Dastanda oğuzların tarixi, köklər, mənşəyi haradan başlanır, onların dövlət quruluşu necə olmalıdır və onlar hansı qaydalar əsasında yaşamalıdırlar kimi məsələlərdən bəhs olunur. Əlbəttə, bütün bunlardan bədii dillə bəhs olunur. Ancaq bu dastanı yaradanların məqsədi heç də bədii məzmunu malik mətn yaratmaq deyildi. Bu abidə bir mətn kimi etnik-siyasi quruluşu bəyan və təsdiq edən sənəd idi. Nəticə etibarilə bu mənə istiqamətini “Dədə Qorqud”da da görmək olur. Lakin burada “Oğuz kağan” dastanından fərqli olaraq bədiiləşdirmə çox güclüdür. Ancaq həmin bədiiləşdirmə dastanın fəlsəfi siqlətini inkar etmir, əksinə, Oğuz fəlsəfəsi – təbiət, cəmiyyət, zaman, dünya, yaradılış haqqında olan düşüncələr bədii dillə daha dərinlən dinləyicilərə təşviq və təlqin olunur. Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, bədii abidə olan “Dədə Qor-

qud” dastanını oğuzların həm də bədii dillə təcəssüm olunmuş fəlsəfi abidəsi hesab etmək olar.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abdullayev C. “Dədə Qorqud”dakı şeirlər barədə... / “Kitabi-Dədə Qorqud” – 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. Bakı: AAMM, 1999, s. 92-102
2. Abid Ə. Heca vəzninin tarixi / Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 2006, s. 472-491
3. Anar. Sızsız Bakı: Gənclik: 1992, 592 s.
4. Ağazadə İ. Azərbaycan milli mentalitetinin epik-mifoloji qaynaqları // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXV kitab. Bakı: Səda, 2007, s. 24-39
5. Əliyev E. Azərbaycan mentaliteti haqqında // “Xalq qəzeti”, 20 dekabr 1998
6. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 6-17
7. Əliyev K. Azərbaycan romantizminin folklor qaynaqları / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII kitab. Bakı: Elm, 1987, s. 161-173
8. Əliyev K. “Dədə Qorqud” eposu və etno poetika məsələləri // “Dədə Qorqud” jur., № 2, 2003, s. 19-28
9. Əliyev Q. Mentalitet: milli ləyaqət ölçüsündə // “Azərbaycan” qəzeti, 6 aprel, 2001
10. Hacılı A. “Dədə Qorqud kitabı”: epik təfəkkür və tarix // “Dədə Qorqud” jur., № 2, 2002, s. 60-72
11. Hacıyev T. “Kitabi-Dədə Qorqud” ədəbi-bədii abidə kimi / “Kitabi-Dədə Qorqud – 1300” respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 5-6
12. Hacıyev T. Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XV kitab. Bakı: Səda, 2004, s. 3-54
13. Hacıyev T. Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri // “Dədə Qorqud” jur., 2004, № 1, s. 29-47
14. Hacıyev T. “Dədə Qorqud” dünənimizin keçmişidir // “Dədə Qorqud” jur., 2004, № 2, s. 12-16
15. Hacıyev T. Bir daha “Dədə Qorqud kitabı”nın şeiri haqqında // “Dədə Qorqud” jur., 2005, № 1, s. 3-16
16. Həbibbəyli İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya. Bakı: Elm, 2020, 280 s.
17. Hüseynoğlu K. Azərbaycan xalq şeirinin qaynaqları və inkişaf yolları / Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 2006, s. 19-60

18. İsmayılova Y.N. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı / Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-2014, 318 s.
19. Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
20. Qarayev Y. Bütün xalqların və dövrlərin kitabı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 4-10
21. Namazov Q. Aşığın sazı və sözü. Bakı: Yazıçı, 1980, 155 s.
22. Namazov Q. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1984, 192 s.
23. Nəbiyev B. Əxlaqi və estetik məziyyətlər xəzinəsi / “Kitabi-Dədə Qorqud” (məqalələr toplusu). Bakı: Elm 1999, s. 5-15
24. Nəbiyev B., Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü (“Kitabi-Dədə Qorqud”). Bakı: Elm, 1999, 32 s.
25. Nərimanoğlu K.V. Şeir və nəsr / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 310-315
26. Oğuznamələr / İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. Bakı: 1993, 92 s.
27. Rzasoy S. “Kitabi-Dədə Qorqud” anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi kimi // “525-ci qəzet”, 24 fevral 2021, s. 18-19, 21
28. Кулиев Г. Архетипичные азеги: лики менталитета. Баку: Йени Несил, 2002, 246 с.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 08.04.2026

Son variant: 13.04.2026